

áldást, talán megrezenek, amikor Paul Robert széttör egy üvegpoharat, s közben azt látom, hogyan repedt a vékony jég a patakon, amint a szauna forróságától ajzva vizében megmártóztunk apámmal.

Az éles napsütésben lassan ereszkedni kezd a gép. Találgatom, hogy amit odalent látok, felhőréteg-e vagy hőmező. Csak amikor a tépett párafoszlányok feltűnnek, lesznek bizonyos benne, hogy magasan járunk, van még egy kis időm számba venni az elmesélhetlent.

És továbblépnék apám regényében, amikor apró rezzenések jelzik, hogy behatoltunk a felhő belsejébe. A kis kerek ablakra szegezem a tekintetemet, amelynek üvegét ellepi a tejfehér fényesség.

Novellámhoz inspirációt kaptam az alábbi művek számomra író társaim által választott és tolmácsoló egy-egy mondatából: Fjodor Alekszandroviics Abramov: GYEREVJANNIJE KONYI (FALOVAK – *Konczek József*); Mark Amerika: GRAMMATRON (*Samu János Vilmos*); Ana Blandiana: CORIDOARE DE OGLINZI (TÜKRÖS FOLYÓSÓK – *Cseke Gábor*); Sava Damjanov: SUMMA VILOGIAE ANTE PORTAS (*Ladik Katalin*); Volodimir Dibrova: DENY NARODZSENNYÁ (SZÜLETÉS NAP – *Lengyel Tamás*); Dario Džamonja: CUT (*Szabó Palócz Attila*); François Emmanuel: LE TUEUR MÉLANCOLIQUE (A MÉLABÚS GYLKOS – *Lackfi János*); Eman Erdélyi–Marek Vadas: UNIVERZITA (EGYETEM – *Németh Zoltán*); Peter Handke: MEIN JAHR IN DER NIEMANDSBUCHT (EGY ÉVEM SENKI-ÖBLÉBEN – *Balogh Robert*); Maarten 't Hart: HET UUR TUSSEN HOND EN WOLF (A KUTYA ÉS FARKAS KÖZTI ÓRA – *Kronauer Éva Lilla*); Eugène Ionesco: LE SOLITAIRE (A MAGÁNYOS – *Bikácsy Gergely*); Táňa Keleová-Vasilková: SIETE PAVUČÍN (PÓKHÁLÓK – *Harraszi Mária*); Linda Lê: LES MORTS NE NOUS LÁCHENT PAS (A HOLTAK NEM ENGEDNEK – *Lackfi János*); Stanisław Lem: ROZWAŻANIA SYLWICZNE (ERDEI TÖPRENGÉSEK – *Zsille Gábor*); Clarice Lispector: AGUA VIVA (ÉLET VIZE – *Esze Dóra*); Monika Maron: STILLE ZEILE SECHS (CSENDES UTCA HAT – *Pompéry Judit*); Vladimir Nabokov: ADA OR ARDOR. A FAMILY CHRONICLE (ADA. EGY CSALÁD KRÓNIKÁJA – *Esze Dóra*); V. S. Naipaul: THE MIMIC MEN (AZ ÁLEMBEREK – *Lengyel Tamás*); V. S. Naipaul: A HOUSE FOR MR BISWAS (MR. BISWAS HÁZA – *Kőrös László*); Hanns-Josef Ortheil: FAUSTINAS KÜSSE (FAUSTINA CSÓKJAI – *Margócsy István*); Delimir Rešicki: PAS OD SNIJEGA (HÓKUTYA – *Ladik Katalin*); Zvonko Sarić: HVATAČ DUŠE (LÉLEKCSAPDA – *Fekete J. József és Kontra Ferenc*); Peter Stamm: AGNES (ÁGNES – *Kalász István*); Vlagyimir Szorokin: ZSRATY! (FALNI! – *Cséka György*); Stephen Todd Booker: TUG (*Vass Tibor*); Carl-Johan Vallgren: MAGNUS. HÖST (MAGNUS, ŐSZ – *Gergely Tamás*); Petrovaj Vasil': RUSYNY (RUSZINOK – *Udvari István*); Slobodan Vukanović: SUSRET (A TALÁLKOZÁS – *Szabó Palócz Attila*); Okszana Zabuzsko: INSZTRUKTOR IZ TENYICU (A TENISZOKTATÓ – *Berniczky Éva*).

Turbuly Lilla

A HOSSZÚ PÁNYVA

1

Szobák között téblábol szakadatlan,
bőröndöket kinyit, majd visszazár,
és benne van az is a pillanatban,
válthat retúrt, mégsem jön vissza már.

2

Felejt, de részletekben: az az annyit
hívott szám – már nem tartja észben,
de gondol rá, ha látja ugyanazt a
cigaretta egy még eresebb kézben.

3

Nem hitte volna, hogy majd ez hiányzik,
másféle tájat várt, vadabb vihart,
a hosszú pályva napról napra vásik,
az nem lehet, hogy örökké kitart.

FRAGILE

Hajnalban arra ébredtem, hogy fázom.
Mondjanak az időjósok akármit,
kifog az ősz a szeptemberi lázon,
eső veri a szomjazó kert fáit.

És mert nem bírtam elaludni újból,
peregni kezdett lassan, ami volt;
nem én akartam végignézni hússzor,
fejemben mégis két film zakatolt.

Szemcsés nagyon, mert régi már az egyik,
hiányzik sok kép – az idő vágta meg.
Forgatjuk még a másikat, de meddig?
S ha elkészül, poros raktárba megy?

Dobozba zárul, és nem látszik előre,
ha készül új, kinek jut főszerep,
hogymost adódik vagy talán jövőre
a véletlennek kedvező terep.

Bár ősszel jobban látszik, hogy hiába
(és így van akkor is, ha visszakérdezzük)
csomagoljuk magunkat szerelembe, nyárba.
(Különben is, hány film az életünk?)

Csuday Csaba

ÖT PONT A MAGYAR „QUIJOTE” TÖRTÉNETÉHEZ

1. A magyar QUIJOTE: egy fordítás, két átdolgozás

Don Quijote négyszáz éves. Hosszú életében többszörös metamorfózison ment át, valóságos és virtuális tere hatalmasan kitágult. Cervantes képzeletének szülöttéből mindennapi kultúránk része lett; a köznyelv lépten-nyomon használja például a „donquijotizmus”, a „szélmalomharc” kifejezést. Nem kétséges, hogy a Búsképű lovag ma már tárgyiasult és imaginárius kép egyszerre; jelkép, fogalom és jelenség és mindezek mellett (fölött?) regényhős. Egyetemes valóság.

De ha csupán a szépirodalom határain belül eső megjelenési formáját tekintjük, Don Quijote akkor is eleve többes számban értendő. A figura jellegzetes vonásai állandók és összetéveszthetetlenek ugyan, mégis megsokszorozta a hagyomány és a siker: sok van belőle. Főszereplője a Cervantes művéből készült számtalan átdolgozásnak, képregénynek, drámának, musicalszövegnek stb. Szerencsére még mindig jelenti azonban magát a művet is, amelyről szintén elmondható, hogy – amint látni fogjuk – a pluralitás jegyében született, vagyis, eleve több változatban, több helyen s szinte egyszerre látott napvilágot. Így „eredetije” is több lehet. (A spanyolok, ha a műről beszélnek, a QUIJOTÉ-t emlegetik, míg mi magyarul inkább DON QUIJOTÉ-t mondunk.) S ha csupán Cervantes remekművét vesszük számba, annak alakváltozatai is legalább kétfélé bokrosodnak, szinte megjelenésétől fogva. Az egyik szövegvegtáció ágait a kétrészes, csaknem ezer lap terjedelmű regény új és új (de nem mindig és mindenben azonos) kiadásai képezik, a másikét a regényből készült számtalan gyermek- és ifjúsági feldolgozás „vadhajtásai”.¹ Értekezésünkben Don Quijote Cervantes hőse, a remekmű, amelyet spanyolosan QUIJOTÉ-nak aposztrofálunk.

A magyar QUIJOTE, így és itt, a magyar nyelvű nagyregényt jelenti tehát. Egy lehetséges változatot (Cervantes regényének magyar fordítását), illetve e változat változatait. Érdekelődésünk most elsősorban arra irányul, hogy a regény, amelyet ma magyarul olvasunk (s amely így bizvást tekinthető a QUIJOTE „kanonizált” szövegváltozatának), milyen egészségnek örvend ma, s hogyan viszonyul „többes számú önmagához”. Azaz, megpróbáljuk nyomon követni és röviden szemléltetni, hogy a Búsképű lovag és Sancho Panza történetének spanyol és magyar regényvariánsa hogyan változott az idők folyamán. Választ keresünk arra a kérdésre is, hogy az érvényes, „standard” magyar szöveg hogyan viszonyul az eredeti spanyol és az eredeti magyar QUIJOTÉ-hoz. Végül pedig azt vizsgáljuk, hogy a mű 1998-ban kiadott spanyol, kritikai igényű, de a

¹ A magyar ifjúsági kiadások száma húsz körül mozog, akárcsak a „felnőtt” változatoké. Győry Vilmos átdolgozása 1875-ben jelent meg Budapesten, a Légrádynál. A legolvasottabb Radnóti Miklós átköltése; Cserépfalvi adta ki először, 1943-ban, ezt 1953-ban nyomta újra az Ifjúsági Könyvkiadó Kormos István előszavával és Kass János rajzaival, s ez a népszerű változat azóta vagy tucatszor is megjelent. Érdekes még, hogy 1943-ban (amikor a Révai Kiadó már másodszer hozta ki a Győry-féle teljes szöveget, Márai Sándor előszavával) a Vigilia is megjelentetett egy ifjúsági „átírást”, amelynek Mándy Iván a szerzője.

nagyközönségnek szóló kiadása (Miguel de Cervantes: DON QUIJOTE DE LA MANCHA, Instituto Cervantes-Crítica, Barcelona), amelyet a klasszikus spanyol irodalom egyik jeles kutatója, Francisco Rico gondozott, felszínre hozott-e olyan eredményeket, amelyek indokolták teszik a „standardként” megjelenő magyar szöveg újabb frissítését, né tán újrafordítását.

A regény legelső, 1829-es magyarországi alakváltozata jóval több mint kétszáz évvel későbbi, mint az első spanyol kiadás. És nem is magyarul, hanem franciául jelent meg, bizonyos Jean Pierre del Florian fordításában, Pesten, három kötetben, a Hartleben kiadónál. Magyarra is ugyanebből a francia fordításából dolgozták át először: a fordító (fordítás)-átdolgozó bizonyos Karády Ignác volt, s könyvét a címlapon „*nagyobb gyeremek*”-nek ajánlotta. A kiadás Pesten készült, 1848-ban, Landerer és Heckenast nyomdájában. A regény harmadik s szintén „*Florian után franciából*” átültetett DON QUICHOTTE A' HÍRES MANCHAI LOVAG című változata Kecskeméten jelent meg. 1850-ben az első része, 1853-ban pedig a második, Horváth György „h. mérnök” fordításában.

AZ ELMÉS NEMES DON QUIJOTE DE LA MANCHA első, spanyolból fordított és máig teljes értékűnek tekinthető kiadására 1873-ig kellett várniuk a magyar olvasóknak. A nagy és már igencsak időszerű vállalkozást a Kisfaludy Társaság indította útjára, Győry Vilmost bízva meg a fordítással. Az ő tehetségét és kitartását dicséri, hogy 1876-ig a mű négy kötete gyors egymásutánban meg is jelent.

Az 1873-as évszámot viselő első kötet félszáz lapnál is hosszabb előszavában Győry egy 1857-ből származó spanyol forrásra hivatkozva tanulságos listát közöl.² E szerint a Búsképű lovag és a derék fegyverhordozó, Sancho Panza históriája spanyolul mintegy 400 kiadást ért meg a XIX. század közepéig. Angolul 200, franciául 168, olaszul 96 alkalommal jelent meg. Portugálul nyolcvanszor, németül hetvenszer, svédül tizenháromszor, lengyelül nyolcszor, dánul hatszor, oroszul kétszer látott addig napvilágot, és még latinra is átültették. Feltételezhetjük tehát, hogy a remekmű és a századok során jelképivé emelkedett páros hírét már a XIX. század közepe előtt is elhozhatta hozzánk akár a felvilágosodás, akár a klasszicizmus vagy éppen a romantika valamelyik jeles irodalmi hírmondója. A most következő kerek évforduló ünnepi hullámverése talán a magyar irodalomtörténet valamelyik kutatójának kíváncsiságát is megmozgatja, és arra indítja, hogy megnézzze, vajon 1829-et megelőzően is akad-e nyoma a QUIJOTÉ-nak és Don Quijoténak nagy íróink levelezésében vagy a reformkori sajtóban.

Bizonyára az előző kerek (a 350.) évfordulónak volt köszönhető, hogy a frissen alakult Új Magyar Könyvkiadó fölkererte Szász Bélát³ a Győry-fordítás korszerűsítésére. A kétkötetes könyv 1955-re el is készült, és Benyhe János előszavával, valamint Gustave Doré illusztrációival gazdagodva meg is jelent. Az Új Magyar Könyvkiadó s az örökébe lépő Európa tekintélyes és kiváló sorozatának, *A világirodalom klasszikusainak* lett méltán az egyik első – ha nem a legelső – darabja. Ezt Benyhe János újabb alapos, a Szász Béla változtatásait is nagyrészt megtartó korrekciója követte a Magyar Helikonnál 1962-ben, de Szász neve ezen, vélhetőleg politikai okokból, már nem szerepel.⁴ Ez a szépséges, egykötetes, közepesen nagyméretű könyv tekinthető a modern magyar

² Miguel de Cervantes Saavedra: AZ ELMÉS NEMES DON QUIJOTE DE LA MANCHA. Ford. Győry Vilmos. Budapest, 1873–1876, Kisfaludy-Társaság, 1–4. kötet, 4. o.

³ Szász Béla (Szombathely, 1910–1999) író, újságíró, műfordító, lásd: MIL, 1965: 148.

⁴ Szász Béla 1957-ben Angliába emigrált, 1961-ig az *Irodalmi Újság*, 1959–1963 között a brüsszeli *Szemle* kiadója, 1965-től a BBC munkatársa, így 1962-ben politikailag még „persona non gratá”-nak minősült.

QUIJOTE-történet eddigi csúcának, hiszen ezt a szövegváltozatot ismétli azóta is minden újabb kiadás. Fényét és költői-művészi rangját Somlyó György versfordításai és Martyn Ferenc grafikái csak emelték.

Az első modern regény mostani, 400. születésnapja alkalmából a 2005. esztendő t Cervantes évének nyilvánították Spanyolországban. Az alighanem egyetemessé táguló ünneplésből remélhetőleg a hazai hispanisztika és a QUIJOTE-kiadások jelenkori gazdája, az Európa Könyvkiadó is kiveszi részét, hiszen, bármennyire hihetetlen, még igazán méltó Cervantes-monográfiánk vagy tanulmánykötetünk sincs.⁵

De ha mással nem, a magyar QUIJOTE történetének földidézésével s tanulságainak levonásával okvetlenül tartozunk – és elsősorban is önmagunknak, hiszen irodalmi tudatunk és talán egész önmagunkról való tudásunk egyik alapértékéről van szó. A fordítás teljes keletkezés- és szövegtörténete, valamint értékelése és kritikája nyilván maga is egész könyvet, de legalább terjedelmes tanulmányt igényelne. E dolgozatnak a már jelzett kérdések vázlatos érintésével csupán a figyelem felkeltése, a tennivalók megnevezése és némely szövegkritikai adalék bemutatása lehet csak a célja.

2. Győry Vilmos és a magyar „princeps”

Annyi már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a magyar QUIJOTE szövegtörténetének középpontjában egy jelentős és mindeddig nem igazán értékelt, noha cseppet sem magától értetődő, de első pillantásra is szembeszökő tény áll. Az a körülmény nevezetesen, hogy az első fordítás (ha tetszik, a magyar *'príncipe'* vagy *'princeps'*, azaz az első hiteles, az eredetivel lényegileg azonos magyar szöveg) szövedékének, ha szövegét a későbbi átdolgozók itt-ott fölfejtették és újrászótták is, tartórostjai megmaradtak. S ez a tény az első fordítót, Győry Vilmost egyszersmind azoknak a *pioníroknak* a sorába emeli, akik a világirodalom klasszikus remekeit magyarra áültetve magát a műfordítást is felruházták azzal a ranggal, amit megérdemel. Kivált, ha figyelembe vesszük, hogy a Győry alkotása csaknem egy évszázadig *változtatás nélkül* maradt érvényben, és került több ízben is kiadásra, az időnkénti nyelvi, nyelvhelyességi, helyesírási s egyéb „járulékos” mutációtól eltekintve. Ezek, az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa szerint (s most csak felsorolásszerűen), a következők: 1900, Budapest, Athenaeum: átdolgozta, azaz a Győry-szöveget rövidítette és kivonatolta Huszár Vilmos; 1926, 193? (*sic!* Cs. Cs.), Budapest, Révai: bevezette: Wildner Ödön; 1942, 1943, Budapest, Révai: Márai Sándor bevezetőjével; 1951, Budapest, Szépirodalmi Kiadó: az előszót írta Sőtér István.

De ki volt Győry Vilmos? Miért éppen őrá bízta a Kisfaludy Társaság a hatalmas feladatot? Hogyan sikerülhetett autentikus előzmények nélkül létrehoznia az alapjaiban ma is megálló fordítás irdatlan *corpus*át? Honnan szerezte a teljesítményéhez elengedhetetlenül szükséges nyelvi, művelődésbeli és filológiai ismereteket? Vagy ha a spanyol kultúrában nem volt igazán járatos, azzá válhatott-e szinte csak a fordítás, a pontos szövegértelmezés meg a beleélés révén? Milyen forrásból (forrásokból) dolgozott? Az ere-

⁵ Sós Endre CERVANTES című dolgozata (Művelt Nép, 1955, amelyre Bikfalvy Péter is hivatkozik UNAMUNO, GARÁDY VIKTOR ÉS KOSZTOLÁNYI című tanulmányában: Pompeji, Szeged, 1998/1, 173. o., és amely egyébként a magyar DON QUIJOTE-recepció történetéhez is fontos adatokkal szolgál) inkább a tudományos-népszerűsítő művek körébe sorolható.

detinek melyik kiadásából? Milyen szótárak és egyéb kézikönyvek álltak a rendelkezésére? Milyen körülmények tették lehetővé, hogy viszonylag gyorsan, három-négy év alatt elkészüljön gigászi munkájával? Vajon egyedül dolgozott-e, vagy akadtak tanácsadói is? A QUIJOTE magyar szövegtörténete szempontjából fontos kérdések ezek, többségükre azonban hiába keresünk választ a Győry életét és életművét ismertető forrásokban. De még különösebb, hogy ez a titokzatosság, a források és az eredeti „anonimitása” bizonyos fokig végigkíséri a magyar QUIJOTE egész történetét: sem a Helikon 1962-es kiadása, sem az Európa 1966-ban, a Világirodalom Remekei sorozatban újrasedett változata nem jelöli meg a spanyol kiadást, amellyel összevetették, s annak évszámát és gondozójának nevét is hiába keressük.

Győry Vilmos író, költő, drámaíró, de elsősorban is műfordító volt. Irodalmi pályájának fontosabb tényeit megtalálhatjuk a Szinnyei életrajzgyűjteményében,⁶ a MAGYAR IRODALMI LEXIKON-ban⁷ és az ÚJ MAGYAR IRODALMI LEXIKON-ban is.⁸ 1838-ban született Győrben, és 1885-ben halt meg Budapesten. Evangélikus lelkészként dolgozott élete végéig, előbb Orosházán tizennégy évig, majd Budapesten. Publikált lírai költeményeket, elbeszéléseket, ifjúsági regényeket, népszínműveket, és egyházi beszédeinek gyűjteménye is megjelent. Életróját, Elek Lászlót idézzük: „*Önálló kötete* [értsd: szépirodalmi műve, Cs. Cs.] *ugyan az 1858-ban publikált BALASSA JÁNOS után nem jelent meg, de munkatársa maradt több pesti lapnak és kiadványnak, így [...] a Hölglyfutárnak és [...] a Pákh Albert és Jókai Mór irányítása alatt közkezdveltté lett Vasárnapi Újságnak, továbbá Szegfíne népszerű Családi Körének és Arany János nívós, de rövid életű folyóiratának, a Szépirodalmi Figyelőnek...*”⁹ 1872-től az MTA levelező tagja. Fordított angolból, franciából, svédből és spanyolból, átdolgozta a Károlyi-BIBLIA újszövetségi részét. Szerzői között szerepel Shakespeare, Molière, Tegnér, Defoe, Calderón, Moreto, Alarcón és Cervantes. Életművét többek között Mikszáth Kálmán, Szász Károly és Radó Antal is méltatta.

Az életrajz száraz tényeiből is látható, hogy Győry rendkívüli ember és rendkívüli tehetség volt, aki azonban saját műveivel nem emelkedett a kiegyezéskori magyar irodalom legnagyobbjai közé. Tehetségének formátumát mutatja, hogy fordításait lelkészi munkája és családi kötelezettségei mellett, rövid életének utolsó húsz évében készítette, és noha viszonylag kevés ideje volt, kiváló alkotott, a műfordítás máig érvényes normái szerint is, szinte minden műfajban. Apósát és egyben egyházi feljebbvalóját, Székács Józsefet ugyancsak a tehetséges műfordítók között tartjuk számon. Az ő Terentius-átültetésével kapcsolatosan fejti ki Győry, hogy mennyi gondot okoz neki a szó szerinti hűség és a gondolati-hangulati megfelelés egységének megteremtése.¹⁰

Szász Károlytól tudjuk, hogy Győryt „szegény szülői, súlyos anyagi viszonyok közt [...] kereskedő-segédnek akarták adni”,¹¹ de egyik lelkes gimnáziumi tanára tanácsára a piaristákhoz került, ahol Horváth Cyrill – a későbbi egyetemi tanár és akadémikus – táplálta irodalmi ambícióit. Teológiai tanulmányait az akkor még közös protestáns hittudományi főiskolán folytatta. Utána Konkoly-Thege Miklós és Tihanyi Ferenc mentorként egy évet töltött a berlini egyetemen, körutat tett Németországban, és Párizsba is

⁶ Szinnyei József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. Budapest, 1896, IV. köt. 115–123.

⁷ MIL, Akadémiai Kiadó, 1963: 421.

⁸ ÚMIL, Magyar Könyvklub, 2001: 1194.

⁹ Elek László: GYÖRY VILMOS. Orosháza–Budapest, Mo.-i Evang. Egyh. Sajtóoszt., 1993: 27.

¹⁰ E. L. 76.

¹¹ Szász Károly: GYÖRY VILMOS EMLÉKEZETE. Akadémiai Értesítő, V. III. 1894: 6.

ellátogatott. Szász szerint ekkor „s később [sajátítja el] az európai nyugot összes irodalmi nyelveit, a németet, francziát, angolt, olaszt, spanyolt, svédet, megannyi kulcsot szerezve ez irodalmak dúsgazdag kincsesládáikhoz”.¹² Győryt, nem kétséges, nyelvzsulnecinek kell hinnünk, ha minderre olyan rövid idő alatt s mintegy mellékesen képes volt.

A spanyol nyelv és irodalom iránti vonzalmának okára Szász nem tér ki, és arra sem figyel föl, hogy amit Győry egyéniségének alapvonásáról mond („az ő lelkében is a kedély nyugalma s a léleknek a szenvedélyektől fel nem kavart egyenletessége”),¹³ nem igazán vág egybe a spanyolos temperamentummal. Vagy talán épp önnön puritán alkatának ellentéte vonzotta Győryt a mediterrán lelkülethez? Hogy a délvidéki mentalitást közvetítve mintegy önmagát teljesítse ki? Nem tudni, s a rejtély megoldásához sem Szinyeyei, sem Elek László nem szolgál semmilyen adalékkal vagy kulccsal.

Hogy a Kisfaludy Társaság miért bízta meg a QUIJOTE lefordításával, azt magyarázhatja, hogy Tegnér FRITHIOF-mondájának átültetésével a Társaság nagyon elégedett volt. (Szász Károly szerint Győry csak e hosszú elbeszélő költemény lefordításának kedvéért tanult meg svédül.) Olyannyira, hogy 1868-ban tagjai sorába is fogadta. Ezután következő Defoe-átdolgozása (A LEGÚJABB ROBINSON), a Franklin Benjamin életpályáját megrajzoló EGY IGAZI POLGÁR-a és Calderón-fordítása (AZ ÁLLHATATOS FEJEDELEM) is nagy sikert aratott.

Győry spanyol orientációjának jelentőségére Szász már valamelyest felhívta a figyelmet: „Nálunk – írja idézett megemlékezésében – ...az egy Lukács Móriczon¹⁴ kívül talán senki sem ismerte a spanyol irodalmat közvetlen forrásból. A mit Cervantesnek Lukács Móricz által fordított Bőkezű szeretőjén kívül magyarul bírtunk, az mind másodkézből való fordítás volt.”¹⁵

Maga Győry a nagy munka előzményéről ezt írja az 1873-ban megjelent első kötet előszavában: „A Kisfaludy-Társaság intézkedék arról, hogy e nevezetes mű, mely [...] Európának majd minden nyelvére át van már ültetve, s melyet egyébiránt – habár csak másodkézből – a miénk is bírt: magyarul is meglegyen, minden kihagyás vagy önkényes elváltotatás nélkül, az eredetiből fordítva s szigorúan ahhoz alkalmazkodva.”¹⁶

Huszár Vilmos az 1900-as Athenaeum-kiadás előszavában, s már némi távolságból, így értékeli Győry munkáját: „Maga a fordítás teljesen megfelel a Kisfaludy-Társaságtól kitűzött célnak. Az eredetihez mindenben alkalmazkodó és elejétől végig nagy gonddal készült. De nemcsak pontos és hű, hanem jellegzetes is. Visszatiükrözteti az eredeti szellemét; nyelve sima, folyékony, a tárgyhoz illő. Nagy érdeme [...], hogy a legfinomabb árnyalatokban sem maradt mögötte az eredeti stílusának, amennyire ezt magyar nyelvünk lehetővé tette. A spanyol szöveg zamatát, ódon színét, keresettség nélkül való ragyogását is érvényre tudta emelni munkájában.”¹⁷

Benyhe János az 1955-ös kiadás előszavában így méltatja nagy elődjét és munkáját: „Nyolcvan év telt el Győry fordításának megjelenése óta, és az idő alig koptatott a magyar Don Quijote érdemein. Győry Vilmos ízes népnyelvi humora, fordítói ötletei, megoldásai ma is frissen hatnak, csak éppen szórendiünk itt-ott fölbukkanó torzításait meg a kor biédermeier szóképeit lepte be a por. Ezen akar segíteni ez az eredetivel egybevett, magyarázatos átdolgozás. Az át-

¹² I. m. 7.

¹³ I. m. 8.

¹⁴ Lásd: MÉL, II, Bp., 1965: 62.

¹⁵ Sz. K. i. m. 10.

¹⁶ C: DQ. Bp., 1873: 5.

¹⁷ C: DQ. Athenaeum, 1900: 30.

*dolgozó [értsd: Szász Béla, Cs. Cs.] tisztelettel, de határozott kézzel nyúlt Győry immár klasszikus szövegéhez [...].*¹⁸

De nem mindenki szólt ennyire egyértelmű elismeréssel Győry fordításáról. Babits például ezt írja: „*A kontrasztos kétoldalúság lehat egészen a stílig. Ez hol parodisztikusan fellengzős, hol közmondásokkal zsúfolt, vaskos és népies. Sajnos mindig egy kicsit szószaporító. Legalább ez a benyomása annak, aki csak fordításban olvasta, a Győry Vilmos régi átültetésében, amely különben nagyon élvezhető.*”¹⁹

De valójában melyik „eredetit” emlegeti Győry és Horváth? Melyik eredetire utal Benyhe? Vajon ugyanarra a szövegre hivatkozik-e mindenki, amikor a fordítás forrásáról beszél? Nem tudni, hiszen egyik kiadás sem jelöli meg. Pedig tudnunk kellene. S nemcsak azért, mert e nélkül az adat nélkül már jó ideje nem jelennek meg fordítások, hanem azért is, mert a modern Cervantes-filológiának éppen ez az egyik legvitatottabb kérdése. Hogy tudniillik melyik kiadást kell *princeps*ként tekintenünk? A legelső, felelhetnénk, ám a válasz korántsem ilyen egyszerű.

3. A spanyol *princeps*: egy kiadás, amely legalább három, sőt több

A QUIJOTE spanyol szövegének alighanem eddig legteljesebb történetét Francisco Rico tette közzé a Cervantes Intézet már említett kiadásának elején.²⁰ Ebben a tanulmányban olvasható, hogy 1604 augusztusára az akkor ötvenhét éves író már megállapodott a regény kiadásáról egy bizonyos Francisco de Robles nevű kereskedővel, aki, egyebek mellett, az udvari kiadványok megjelenésének bonyolítója is volt (*librero del Rey, nro señor*’, ahogyan a címlapon áll), és szépirodalom kiadásával is foglalkozott. A kézirat előkészítését és a nyomást Juan de la Cuesta műhelye végezte Madridban. A bonyolalmas engedélyeztetési eljárás és az utómunkálatok 1604 decemberére fejeződtek be. Cervantes, aki Madridból akkorra, az udvart követve, Valladolidba költözött családosul, karácsonykor már kézbe vehette a könyvet, míg a madridiak csak 1605 januárjának elején lapozhattak bele. Robles 1500–1650 példányt dobott piacra. A díszes címloldalra, a nyomda elővigyázatosságából – okkal lehetett tartani tőle ugyanis, hogy valamilyen előre nem látott körülmény hátráltatja a megjelenést – az 1605-ös évszám került. Az első kiadás (a *princeps*) az irodalomtörténetben sokáig elfogadott nézettel szemben, valójában tehát 1604-ből való. Ami a megjelenés dátumának pontossága miatt is fontos, de még inkább azért, mert a regény 1605-ben még három kiadást ért meg (pontosabban négyet, ha a két lisszabonit, amely szinte egyszerre jelent meg 1605 februárjában, illetve márciusában, de különböző kiadóknál, külön számítjuk. Harmadik volt a Robles-féle szöveg új kiadása Madridban, 1605 márciusának végén, negyedik pedig a Patricio Meyé, Valenciában, július közepén). És az új nyomatok több ponton is eltértek az eredetitől, a *princeps*től. A rendkívül gyorsan előállított könyv (könyvek) előkészítő munkálataiba ugyanis rengeteg hiba csúszott, amin okvetlenül javítani kellett. Rico szerint maga Cervantes is részt vett az igazításban, sőt, mintegy nyolcvan sorral ki is egészítette a szöveget. Azért, mert észrevették, hogy Sancho számára, amely a

¹⁸ C: DQ. Új Magyar Könyvkiadó, 1955: XXIX.

¹⁹ Babits Mihály: AZ EURÓPAI IRODALOM TÖRTÉNETE. Nyugat, 1935(?): 252.

²⁰ Francisco Rico: LA HISTORIA DEL TEXTO. In: Miguel de Cervantes: DON QUIJOTE DE LA MANCHA. Instituto Cervantes–Crítica, Barcelona, 1998: CXCI–CCXLII.

huszonharmadik fejezetben egyszer csak elvész, úgy kerül elő, hogy az elbeszélő nem is jelzi a megtalálás tényét. Cervantes tehát, ki akarván iktatni ezt a „következetlenséget”, betoldott egy hihető történetet a jószág eltűnéséről és megtalálásáról. Csakhogy (szórakozottságból-e vagy csak kapkodásból, nem tudni) a beszurás rossz helyre került. A hibát azután a későbbi szöveggondozók javították ki.

Az 1605-ös „javított és bővített” kiadás másik, sokszor idézett korrekciója (egyebek mellett) az ún. „rózsafüzér-epizód” a 26. fejezetben: míg Don Quijote az első verzióban az ingét tépi meg, s a csíkokra kötött bogokat használja imájához, addig a javított változatba már nagy gubacsok kerülnek a tépés csomói helyett. Az említettekén kívül is akad még tartalmi javítás, a sok kézen átmenő kézirat sajtóhibáinak pedig se szeri, se száma, de ezekre nem térhetünk ki.

Az „igazán” eredeti meghatározásának másik nehézsége abból adódik, hogy ma, ha a regényről beszélünk, természetesen a kétrészes, teljes műre gondolunk. Ismeretes viszont, hogy a második rész kereken tíz évvel az első után készült el, 1615-ben, s a címe sem egyezett az elsővel: SEGUNDA PARTE DEL INGENIOSO CABALLERO DON QUIJOTE DE LA MANCHA (AZ ELMÉS LOVAG DON QUIJOTE DE LA MANCHA MÁSODIK RÉSZE; kiem. Cs. Cs.) szerepelt rajta. Rico szerint még abban sem lehetünk biztosak, hogy Cervantes nem egyszerűen a SEGUNDA PARTE DE DON QUIJOTE DE LA MANCHA nevet adta-e „másodszületett fiának”. (S nyilván ez az oka annak is, hogy Rico kritikai kiadása is a DON QUIJOTE DE LA MANCHA főcímet kapta, így egyszerűen.) De mivel bizonyos, hogy a szerző (és a hagyomány) a két részt egy műnek tekintette, az első együttes kiadás is joggal tarthatott igényt az „eredeti” státusára, mivel (elvileg) utána már minden új kiadás hozzá nyúlt vissza.

De csak elvileg, mert a történeti tények megint azt bizonyítják, hogy noha elsőként Valenciában adták együtt nyomdába a két részt 1616 elején, az elsőséget mégis Brüsszel szerezte meg: előbb a második rész jelent meg ott 1616-ban (AZ ELMÉS LOVAG... címmel), s az első (AZ ELMÉS NEMES DON QUIJOTE DE LA MANCHA ELSŐ RÉSZÉ címen) csak egy évvel később, de azonos kötésben. A kutatások kimutatták, hogy a kétrészes kiadásba már az 1605-ben, illetve 1608-ban „átdolgozott és kibővített” változat került (ez utóbbi szintén Robles kiadása, és Cervantes ugyancsak közreműködött benne), amiből mellesleg összesen kilenc kiadás és két fordítás (angol és francia) készült a közben eltelt évtizedben.

Ha mármost számunkra az az igazán érdekes kérdés, hogy a magyar *princeps*, vagyis Győry Vilmos első s „az eredetihez mindenben alkalmazkodó” fordítása melyik eredeti melyik változatából készült, nem feltétlenül szükséges tovább követnünk a spanyol kiadások XVII–XVIII. századi történetét. Elegendő, ha megnézzük, hogy a XIX. század derekára hová jutott a Cervantes-szövegkritika, illetve, hogy melyik, magát addig leghívebbnek és legteljesebbnek tekintő változat kerülhetett Győry kezébe.

A sok lehetőség közül most csak kettőt veszünk számba, mint a XIX. század első felének legmértvadász kiadását: az 1819-est, amely Navarrete és Clemencín nevéhez kötődik, és az 1843-ast, amely már a modern kritikai kiadások közvetlen előzményének tekinthető, és Juan Eugenio Hartzenbusch munkája.

Voltaképpen mindkettő újítása azt jelentette, hogy a századok során önmagától meglehetősen „elkülönbözött” szöveget a kiadók igyekeztek megtisztítani az idő hordalékától, visszaállítva benne az „eredetiben”, vagyis az 1604-es, illetve az 1605-ös és 1608-as Robles-féle kiadásokban adott szöveget.

Mielőtt a szóban forgó kiadások jelentőségét ismertetnénk, el kell mondani, hogy a XVIII. század felvilágosodásának tudománytisztelete is megtette a magáét Cervan-

tes remekművének méltó elismertetéséért. Részben a korszak szellemi vezéralakjainak értékítéleteiben, részben a nagy szótárkészítő, Sebastian de Covarrubias egy század dal korábbi műveinek, a DICCIONARIO DE AUTORIDADES-nek és a TESORO DE LA LENGUA CASTELLANA O ESPAÑOLÁ-nak újrafelfedezésében (Covarrubias szótárai nagyban hozzájárultak a régi nyelvéllapot hiteles rekonstruálásához), legfőképpen pedig a Spanyol Akadémia díszes kiadásában. A tekintélyes „akadémiai” 1780-ban jelent meg, Vicente de los Ríos gondozásában, az ő Cervantes-életrajzával és kronológiai függelékével.

Ez az akadémiai kiadás – mivel készítői a már 1604-ben kinyomtatott *princeps*ről nem tudtak, mert az még nem került elő – örökítette az elkövetkező csaknem fél évszázadra (s fordításai által talán tovább is) a tévedést, hogy a mű első kiadása a második Robles-féle, vagyis az, amelyik Cervantes kezéből javítva-kiegészítve került ki 1605-ben, aminek az 1608-as már szinte változatlan utányomása volt.

Csak fél századdal később izmosodott meg az a felfogás, hogy Cervantes eredeti változatát, azaz az időközben előkerült 1604-est, az igazi *princepst* (amelyről elsőként egy angol kutató, John Bowle adott hírt egy 1777-ben kelt levelében),²¹ az 1605-ös és az 1608-as szöveggel gondosan összevetve kell visszahelyezni jogaiba ahhoz, hogy ki lehessen alakítani a valóban autentikus változatot.

Az 1819-ben, öt kötetben megjelenő újabb akadémiai kiadás – a korszak két legfelkészültebb cervantistájának, Martín Fernández de Navarrete-nek és Diego Clemencín-nek a munkája – még mindig az 1608-as kiadást tekintette alapszövegnek, s az 1604-es és 1605-ös variánsokat csak függelékben közölte. Így eshetett meg, hogy egyszerűen átsiklottak Cervantes híres betoldásai fölött. A kiadás kétségtelen érdeme viszont az ötödik kötet, amelyben Navarrete a mindaddig legpontosabb és legteljesebb Cervantes-életrajzot tette közzé.

A spanyol Nemzeti Könyvtár tisztviselőjéből a könyvtár igazgatójává lett Juan Eugenio Hartzenbusch nevéhez fűződik a *princeps* első gondos összeolvasása Robles 1605-ös, illetve 1608-as kiadásával. Alapos munkájának eredményét 1843-ban jelentette meg. Jó stílusérzékét bizonyítja, hogy Argamasillát, Cervantes egykori börtönének városát választotta e „jogaiba visszahelyezett” szöveg megjelenési helyéül, ahol azután, az 1863-ig terjedő esztendőkből Cervantes összes műveit is napvilágra segítette.

Győry Vilmos európai utazásain, elvileg, szert tehetett az imént említett kiadások bármelyikére. Pillanatnyilag arra sincs adatunk, hogy ő hozta-e haza vagy már itthon találta-e a spanyol „eredetit”, amiből fordított. A Révai kiadásában megjelent Győry-változat (1942), amit vizsgálunk, nem jelez semmilyen spanyol eredetit, és Márai Sándor előszavában sincs rá semmilyen utalás.

Az Új Magyar Kiadó 1955-ös jubileumi kiadásában Benyhe János bevezetője röviden érinti ugyan a mű spanyol utóéletét („A Don Quijote minden vesszejét, minden szavát, minden homályos változatát kritikusok légiója magyarázta vagy kódosította – írja Benyhe. – *Lelek filológusok megrajzolták Don Quijote útvonalát, megállapították a mű időrendjét, kimutatták pontatlanságait, ellentmondásait, földerítették lehetséges és lehetetlen mintaképeit, idézeteinek forrásait, tanulmányozták önéletrajzi vonatkozásait, elemezték stílusát, szerkezetét, jellemezték Cervantest, mint dévaj irodalmi tréfacsinálót, látnokot, keresztes vitézt, szociografust, derülőt, borulót, holdkóros álmodót és kiábrándult bölcsőt, ideák realista kigúnyolóját és a realitás idealista megszállottját, a valóságábrázolás első modern klasszikusát, és ki tudja még*

²¹ Daniel Eisenberg: CERVANTINE CORRESPONDENCE OF THOMAS PERCY AND JOHN BOWLE. University of Exeter, 1987.

mit”),²² de a kérdés, hogy a kiadást, amelynek ő a felelőse, Szász Béla melyik eredeti alapján dolgozta át, illetve ő, mint szerkesztő, melyikkel vetette ismét össze, megválaszolatlanul marad.

Vizsgálatunk, terjedelmi korlátai miatt, most csak arra irányulhat, hogy az érvényes magyar változatok szövegének csekély – de reményeink szerint valamelyest releváns – hányadát összehasonlítsa a Rico kritikai kiadásában neki megfelelő részekkel. Módszerünk, kényszerűségből inkább, mint a divatot követve, a szűrőpróbához hasonlít. A Rico-kiadás szövegének hét kezdő- („*incipit*”) elemét, nevezetesen a címoldalt, az árszabást, a királyi engedélyt, a dedikációt és az ajánlást, valamint az előszó és az első fejezet indítását hasonlítjuk össze a Győry-fordításban (a továbbiakban: **GY**), a Szász Béla (a továbbiakban: **SZ**), valamint a Benyhe János nevét viselő átdolgozásban (**BJ**) megjelenő változatokkal (ha megjelennek bennük egyáltalán).

4. A szöveg kezdőelemei

4.1. A címoldal

A kritikai kiadás szövegének élén a *princeps* díszes címoldala szerepel hasonmás változatban. A mű címe és a szerző neve: *El ingenioso hidalgo Don Quijote* (modern átírással: *Quijote*) *de la Mancha*,

Compuesto por Miguel de Cervantes Saavedra.

A kiadás dátuma az oldal középső harmadát betöltő embléma mellett látható kétfelől: *Año*, (embléma) *1605*. (Az embléma leírását mellőzzük, mert egyik magyar kiadás sem reprodukálja.)

A keretes metszet alatt három sorban a következő olvasható: *Con privilegio, / En Madrid, Por Juan de la Cuesta. / Vendese en casa de Francisco de Robles, librero del Rey nro señor.*

A címoldal (név, cím stb.) a magyar változatokon:

GY: Cervantes / *Az elmés nemes / Don Quijote / de la Mancha* / I / Fordította Győry Vilmos / Tizedik ezer / Révai.

A címoldal reverzén: *Copyright by Révai, Budapest, 1943*

SZ: Cervantes / *Az elmés nemes / Don Quijote / de la Mancha* / I. Kötet / Új Magyar Könyvkiadó / 1955.

Hátoldal:

Miguel de Cervantes Saavedra / *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha* / Győry Vilmos / fordítását átdolgozta / Szász Béla / Az előszót írta / Benyhe János / Gustave Doré illusztrációival

BJ: Cervantes / *Az elmés nemes / Don Quijote / de la Mancha* / Martyn Ferenc / rajzaival / MF rajza / Magyar Helikon / 1962

Reverz:

Miguel de Cervantes Saavedra / *El ingenioso hidalgo de la Mancha* / Győry Vilmos / fordítását átdolgozta / Benyhe János / a verseket / Somlyó György fordította.

Megjegyzések: Rico szerint az *ingenioso* mai jelentése: „*kreatív, találékony, élénk képzeletű, éles eszű*”. Ezt a jelentést a magyar változatok „*elmés*” mellékneve, kicsit régies ízzel ugyan, de pontosan visszaadja. Ha viszont az *ingenioso*-nak ezt a köznapi és a korabeli tudományosságban is hasonló értelemben használt jelentését kiegészítjük a tu-

²² C: DQ. ÚMK, 1955: XXIX.

lajdonnévre vonatkoztatott „kolerikus, melankolikus” jelentésével, szemantikailag ambivalenssé válik a szerkezet, és jelentése kiegészül az „őrült, bolond, hibbant, eszelős, háborodott, hóbortos, megszállott” árnyalattal.

Az egyöntetű magyar cím csak a Don Quijote névhez tapadt jelenségtől és a jelentésátvitelből adódó fogalmiságtól válik kétértelművé, áttételesen ironikusá. Maga az „elmés” jelző kissé régies, de egyértelműen pozitív. A bevett magyar cím jelentéstartománya így, önmagában és elméletileg véve, némiképpen tehát szegényebb, mint az eredeti.

4.2. Az árszabás ('Tasa')

Ezt a tízsornyi szöveget, amelyet bizonyos Juan Gallo de Andrea nevű jegyző készített 1604. december 20-án Valladolidban, egyik magyar kiadás sem emelte be az ún. *prelimináris*, vagyis magát a szövegtestet megelőző adalékok közé. Nyilván azért, hogy az amúgy is terjengős barokk apparátust ne terheljük tovább. Pedig a „taksa” nem fölösleges kolonc. Könyvészeti érdekesség is, hiszen jelzi, hogy a *princeps*nek azok a példányai, amelyekbe ez a dokumentum belekerült, már 1604-ben kereskedelmi forgalomba kerülhettek volna, ha a karácsony, az év vége és a távolság meg nem akadályozza a szállítást. De így csak 1605 januárjában, vízkereszt után került Robles madridi könyvesboltjába.

A '*Tasa*' hivatalos dokumentumként fogható fel tehát, ami nélkül könyv nem kerülhetett az olvasók kezébe. De egyszersmind kultúrtörténeti kuriózum is: a mai olvasó megtudhatja belőle, milyen értéket képviselt a XVII. század elején egy regény, és az is kiderül belőle, hogy Cervantes mire mehetett remekművének honoráriumával.

A jegyző ívenként három és fél maravedíre taksálta a QUIJOTÉ-t (a könyv hatszázhatvannégy oldalon, ezeröttszáz-ezerhatszáz példányban jelent meg), ami, a mű terjedelmével, azaz nyolcvanhárom ívvel számolva, kétszázkilencven maravedíre rúgott. A '*maravedí*' hosszu ideig Kasztília általános pénzneme volt a '*real*' mellett, amelyből harmincnégy maravedít tett ki egy. Cervantes tehát valamivel több mint nyolc reált kapott a könyv első kiadásáért. Ricótól azt is megtudjuk,²³ hogy 1605-ben egy tucat tojás hatvanhárom maravedíbe került Új-Kasztíliában, a narancs tucatja ötvennégybe, egy csirke ára ötvenöt maravedí volt, fél kiló birkahús huszonnyolc. Az írólap legnagyobb csomagjáért, a „rizmáért” (amely a Czuczor–Fogarasi szótár szerint húsz „koncot”, azaz 480 lapot tartalmazott), huszonnyolc maravedít kellett fizetni. Cervantes ezek szerint csaknem ötezer papiroost vehetett a „tiszteletdíjából”, vagyis nagyjából annyit, amennyire a QUIJOTE első része után keletkezett valamennyi művét megírhatta. Babitsnak igazat adhatunk abban, hogy „a Don Quijote írójának csak halhatatlanságot szerzett, de sikert nem”,²⁴ ha a sikert gazdagodásként értjük.

4.3. Hibajegyzék (*Fe de erratas*)

Ez az esetünkben mintegy ötsoros szövegadalék szintén szükséges volt akkoriban a megjelenéshez. Alcalá de Henaresben (Cervantes szülővárosában) állította ki bizonyos Francisco de la Llana licenciátus, aki orvosi foglalkozása mellett a királyi korrektor szerepét is betöltötte Kasztília Tanácsában (Consejo de Castilla).

²³ C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, 4/3.

²⁴ B. M. i. m. 250.

Az adalék, nyilvánvalóan hasonló okból, mint a ’*Tasa*’, ugyancsak hiányzik mindhárom vizsgált magyar kiadásból. Egy igazán szövegű kiadásban azonban ott volna a helye, mivel azt tanúsítja, hogy a kinyomtatott szövegben sem hiba, sem „*semmi érdemleges nem található, ami ne egyeznék eredetijével*”, azaz a kézirattal. Az viszont nem a szerző kézírata volt, hanem egy külön erre „szakosodott” leíró (vagy másoló) letisztázott változata, amit az író ugyan megkapott összeolvasásra, de az eljárás így is viszonylag tág teret engedhetett az elírásokból, félreolvasásokból eredő hibáknak. A jegyző szövegűséget igazoló „tanúsítványa” ezért csak fenntartásokkal fogadható el.

4.4. A királyi engedély („Privilegio”, ’*EL REY*’)

Csaknem két lap terjedelmű szöveg arról, hogy a király a szerzőt (vagy bárkit, akinek a javára az író lemond előjogáról, esetünkben Francisco de Roblest) azzal a kivételes joggal ruházza fel, hogy a művet Kasztília királyságaiban tíz évig megjelentesse. A szöveg alatt a király kézjegyét helyettesítő „*En a király*” formula és egy név szerepel, az engedélyt kiállító Juan de Amézquetáé, aki a Királyi Tanács (Consejo Real), azaz a kamara akkori titkára volt. A jogengedély végén az 1604. szeptember 26-i dátum olvasható, ami azt jelenti, hogy ettől a naptól kezdődhetett meg a mű kinyomtatása.

Az engedélyt egyik magyar kiadás sem közli.

4.5. Az ajánlás („Dedicatoria”, ’*Al Duque de Béjar*’)

A kritikai kiadás lábjegyzete szerint ez az ajánlás amolyan nyomdai „stikli”. Mert igaz ugyan, hogy Cervantes megírta (a hercegnek, Don Alonso López de Zúñiga y Sotomayornak, aki a kor költőinek kedvelt pártfogója volt, s többek között például Góngora is neki ajánlotta főművét, a SOLEDADES-t), de a papiros s vele a szöveg a nagy sietségben elveszett. Kéznelv volt viszont egy kiváló kortárs költő, Fernando de Herrera ajánlása ugyanennek a nemesúrnak, Béjar hercegének címezve. Csakhogy Herrera ajánlása Garcilaso de la Vega köteté elé íródott, amely 1580-ban meg is jelent. Rico kutatásai szerint nagobbrészt ebből a szövegből való a Cervantesnek tulajdonított dedikáció, kisebb részben pedig egy bizonyos Francisco de Medina előszavából, amely ugyanebben a Garcilaso-kiadásban található.²⁵

Megjegyzendő még: a krónikák feljegyzik ugyan, hogy Cervantes kért és kapott is kihallgatást a hercegtől, aki szintén Valladolidban töltötte 1604 karácsonyát, de arról semmilyen adat nem tanúskodik, hogy bármiféle s pénzben is kifejezhető segítséget kapott volna tőle.

GY: „*Miguel de Cervantes Saavedra*” aláírással közli (17–18), lábjegyzet nélkül.

SZ: Az első kötet végén (575), a JEGYZETEK-ben ez áll: „5. old. Béjar – herceg, *Cervantes pártfogója.*”

BJ: Ua. (851)

Megjegyzés: a történeti hűség alighanem megkövetelné a jegyzet kiegészítését.

4.6. Bevezető (’*Prólogo*’)

4.6.1.A. ’*Desocupado lector*’

GY: „*Dolgotalan olvasó!*”

SZ: Ua.

²⁵ C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, 7.

BJ: Ua.

Megjegyzés: „Az olvasó megszólítása a klasszikus hagyományt követi, bizonyára a latin »otiosus« mintájára”, közli Rico lábjegyzete.²⁶ A három magyar változat egyöntetű „*dologtalan*” jelzője a pihenés, kikapcsolódás olvasói állapotát fejezi ki, helyesen. A kritikai kiadás egyik kommentátora, Mario Socrate hívja fel rá a figyelmet,²⁷ hogy a bevezetőben megszólaló narrátor-„én”, aki az elbeszélés egyik (ha nem a legfőbb) „instanciája”, felelős letéteményese, „joghatósága”, s aki a bevezető után a kilencedik fejezetben lép elő ismét,²⁸ mondván: „*Ez nagyon zokon esett nekem...*” (kiem.: Cs. Cs.), nem csupán az éppen elfoglaltság nélkül unatkozó vagy éppen kíváncsiskodó olvasóhoz intézi szavait. Hanem a szellemében is szabad, előítéletektől nem korlátozott befogadóhoz is, aki remélhetőleg nyitott lélekkel fordul az újdonság, a bevett konvenciókhoz nem igazodó mű felé. Ez a járulékos jelentés a „*dologtalan*” melléknévhez nem társítható.

4.6.1.B. *'sin juramento me podrás creer que quisiera que este libro, como hijo del entendimiento, fuera el más hermoso, el más gallardo y más discreto que pudiera imaginarse.'*

GY: „Elhiheted, ha nem esküszöm is, azt szeretném, ha ez a könyv, mint elmémnek szülötte, oly szép, oly kitűnő, s oly mulattató lenne, milyennél már tökéletesebb nem is képzelhető.”

SZ: Ua. „...*lenne, hogy tökéletesebb már elképzelhető se legyen.*”

BJ: Ua., mint **SZ**.

Megjegyzés: az '*entendimiento*' második szótári jelentése²⁹ kétségtelenül „értelem”, amelynek az „ész” és az „elme” szinonimája. Csakhogy Cervantes a szövegben kevésbé alább következő '*ingenio*' fogalommal módosítja az egyébként Ovidiustól eredeztetett metaforát,³⁰ amely szerint a mű a szellem gyermeke. Az '*ingenio*' itt a klasszikus retorika '*inventio*' fogalmával is rokonítható. Mellesleg az '*ingenio*' „elme”-ként, „ész”-ként való felfogására a humanizmus és a barokk eszmében is számos ellenrétet találhatunk. Sőt a Cervantes után egy-két évtizeddel alkotó s ugyancsak az antik retorikán nevelkedett Gracián homlokegyenest az ellenkező nézetet vallotta: '*ingenio*' és '*razón*' / *ratio* / „ész, értelem” szerinte szemben állnak egymással.

Problematikus a mondatban a szellem gyermekét jellemző három jelző („*szép*”, „*kitűnő*”, „*mulattató*”) közül az utóbbi kettő magyar fordítása is, amely, mint láttuk, mindhárom változatban megegyezik.

Éppen a metafora ('*hijo*' / „fiúgyermek”) indokolja, hogy az író ne a könyvhöz, hanem az emberi teremtményhez válasszon szemléltető, tulajdonságokat kifejező mellékneveket, hiszen a mondatban is ez a főnév ('*hijo*') áll közvetlenül előttük (a magyarban, nem nagyon szerencsésen, egy birtokos szerkezet főnevesült melléknévi igenevéként [”szülött”]).

A probléma nemcsak az tehát, hogy a '*gallardo*'-nak is csak harmadik szótári jelentése a „kiváló, remek”,³¹ a '*discreto*'-nak pedig egyáltalán nincs ilyen jelentése (1. „tapintatos, diszkrét”, 2. „bölcs, megfontolt”, 3. „átlagos, közepes”), hanem hogy Győry

²⁶ I. m. I, 9/1.

²⁷ I. m. II, 12.

²⁸ C: DQ. MH, 1962: I, 9, 61.

²⁹ Dorogmann György: SPANYOL–MAGYAR KÉZISZÓTÁR. Akadémiai, 1992: 369.

³⁰ C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, 9/2.

³¹ Dorogmann, 435.

itt pontatlanul vette figyelembe az eredeti szerkezetet, a fordítást egy másik irányba „vitte”, s amikor ez a zökkenő, mint rendszeren, megbillentette a mondatot, olyasmivel fejezte be, ami nincs a spanyolban: a „tökéletes” szó fölösleges „ráadás”.

Hogy világosabb legyen: a *'gallardo'* mind a szemantika, mind a retorika logikája szerint a „fiúgyermek” külsejére vonatkozik, s így lehetne „délceg”, „deli”, „jóvágású” vagy bármi hasonló, de „kitűnő” aligha.

A *'discreto'* szó értelmezése (s vele a fordítása) még nehezebb, mert itt ismét a humanista értékrend és szóhasználat korabeli felfogását kellene irányadónak tekinteni. A reneszánsz és a barokk idejében a szó leginkább az „okos, bölcs” értelmét hordozta, a *'prudente'* / *prudencia* szinonimájaként. A „mulattató” mint lehetséges jelentés egyik szótárban sem bukkan elő. A magyar mondat utolsó tagjába ezért is belekerülhetett a középfokban álló „tökéletes” melléknév. A fordító érezhette, hogy ezen a fontos ponton, amelyen a szerző-elbeszélő először minősíti alkotását, kevesebbet mond, mint ami az eredetiben áll. S talán azt is érzékelt, hogy a „szép, kitűnő és mulattató” jelzők nem igazán koherensek, ha alanyukra, a „gyermekre” vonatkoznak, s ezért toldotta meg a „tökéletes” értékítélettel. Lehet, hogy az első átdolgozó, Szász Béla is ezt a döccenőt akarta elsimítani Győry utolsó tagmondatának egyszerűsítésével. A fordítás pontatlan-ságát azonban nem küszöbölte ki, amiként utódja, Benyhe János sem.

4.6.2. *'Pero no he podido yo contravenir al orden de naturaleza, que en ella cada cosa engendra su semejante.'*

GY: „Azonban a természet törvényének nem tehettem ellenére, mely szerint mindenek magokhoz hasonlókat nemzenek.”

SZ: „Azonban nem tehettem a természet törvénye ellen...”, innen azonos.

BJ: Ua., mint SZ.

A mondattal kapcsolatban nincs lényeges megjegyzésünk, már ami a fordítás pontosságát illeti. Fölvet viszont egy fontos kérdést, a régies szóalakok, a régies „regiszter” kérdését, amit régebben egyszerűen stílusnak neveztek. Az elvi bökkenő világos: mikor jár el helyesen a mai fordító-átdolgozó, akkor, ha egy régi szöveget a magyar mérsékelt, mintegy jelzésértékű régiességével ad vissza, a „hűség” jegyében, vagy akkor, ha olyan alakokat, mint például a „magokhoz” (noha a színesebb hangzás érdekében szívesen megőriznénk), a kurrens „magukhoz” alakra változtat? A korhű hangszerekkel játszott barokk zene analógiája mindenesetre a stilizált régiesség mellett szól, akkor is, ha a „mindenek magokhoz hasonlókat nemzenek” megfogalmazás egy átlagos mai olvasóban a humoros képzavar vagy sajtóhiba gyanúját ébresztheti fel.

De a QUIJOTE esetében még egy körülmény merül fel, amit a fordítónak, ha a fontos árnyalatok megőrzésére törekedett, figyelembe kellett volna vennie. Arról van szó, hogy Cervantes szövegén belül, amelyet a kurrens spanyolhoz viszonyítva természetesen régiesnek érzünk, a régies beszéd (avitt szóalakok, igei formák stb.) a figura, Don Quijote jellemzésének (és a belőle fakadó komikumnak) egyik eszköze. Számtalanszor idézték már az epizódot, amelyben hősünk a fogadót várkastélynak nézi, az előtte ácsorgó örömlányokat pedig nemeshölgyeknek. S amikor Don Quijote a lovagregények veretes nyelvén szólítja meg őket, nem is értik. Sőt a mai spanyol olvasó is alig, mert az ódon beszéd ódon, archaikus írásmódban is megnyilvánul. („Ez a beszédmód, melyet a nők nem értettek...” stb., MH, I, 2, 27.) Nos, a Győry-fordítás nyomdokain haladva mára is csak alig hangolódott át a regény régiessége; Szász és Benyhe is megőrizte, ahol csak lehetett, s helyesen. Mégis, a példánál maradva ez azt is jelenti, hogy

amikor az „eredeti” Don Quijote hangot és modort vált, s mintegy „igazi önmagából”, vagyis az igazságot és rendet tevő „lovagból” beszél, akkor a magyarban ez a váltás nemigen érzékelhető. Mert a magyar szöveg, mondhatni, egyenletesen régies, és ebből a fekvésből nem tud a „régmúltba” vagy a „régiesebb régibe” modulálni. (Igaz, sokszor nem is nagyon lehet. Az idézett részben előbukkanó *’hermosura’* / *’hermosura’* alakváltozást például a „szépség” valamely régies alakja, mint a „kellem”, „báj”, „csín”, nem „hozza”. Legfeljebb valami olyasmi képzelhető el helyette, mint a Toldy Ferenc CARTHAUSI NÉVTELEN-kiadásában, a 137. lapon található „szépségő” jelző, a „szépséges” helyett.)³²

Megoldás lehetne, ha ebből a szempontból is „modernizálná” valaki (akár maga Benyhe János) a szöveget, mert így az eredeti egyik fontos regisztere tisztábban hangoznék a cervantesi polifóniában.³³

(A szöveg „incipit” elemei közé kellene sorolnunk a voltaképpen szövegtestet megelőző tíz verset is. A korstílus kigúnyolása, a paródia, a költői játék és még sok egyéb szempont kiváló alapot kínál az összehasonlításra. Somlyó György műfordításai pedig különösen érdekesek, hiszen – bár Győry is kötött formában fordította őket – nem a Győry-versek átdolgozásai, hanem újrafordítások, s mint ilyenek, más elemzési-értékelési alapot, külön tanulmányt igényelnek és érdemelnek. Ezért itt nem térünk ki rájuk.)

A magyar szöveg viszonylagos problematikuságát azonban nyomatékosítani szeretnénk azzal, hogy a szorosan vett kezdőelemek körét kibővítve, néhány további, vitatható helyet idézünk a Bevezetőből. (Az egyszerűség kedvéért csak a Helikon-kiadás oldalszámait jelöljük, illetve a Rico-féle eredeti szöveget idézzük.)

A Magyar Helikon 1962-es QUIJOTÉ-jának 9. oldalán, a 11–12. sorban ezt olvassuk: „s szülötteik bámulattal és elragadtatással töltésék el a világot.”

Mivel a „bámulat és elragadtatás” helyén a spanyolban *’maravilla y... contento’*, azaz „csoda” és „megelégedés” áll, a tagmondat helyesen: „s szülötteik csodával és elégedettséggel töltésék el a világot”.

9. oldal, 20. sor: „...s a magad lábán jársz, saját ízlésed szerint”.

A spanyolban: *’...y tienes tu alma en tu cuerpo y tu libre albedrío’*.

Magyarul: „és a te testedben lélek van és a te szabad akaratod”.

(Megjegyzés: a félreérthetetlenül bibliai ízű fogalmazás ismét Cervantes finom iróniáját példázhatja; a Bevezetés egész helyzetében van valami, ami az „angyali üdvözet” jelenetére emlékeztet.)

9. oldal, 26. sor: „...s nem kell félned attól, hogy majd korholnak”.

A spanyolban: *’...sin temor que te calunien por el mal’*; Rico lábjegyzete szerint a *’caluniar’* régen a „vkinek terhére ró” jogi kifejezésnek felelt meg, így a magyar jelentés: „nem kell félned, hogy a rosszért téged okolnak”.

10. oldal, 14. sor: „...stílusában fogyatékos, élceken szegény”.

Spanyolul: *’menguada de estilo, pobre de concetos’*; *’conceto’*: „konceptus”, „magvas, szellemes, elegáns gondolat, kép”, ami mindenképpen több az „élc”-nél, ami ma viccet jelent, azaz a jelentés: „stílusában fogyatékos, szellemességben szegény”.

³² Czuczor G.–Fogarasi J.: A MAGYAR NYELV SZÓTÁRA. V. Pest, Athenaeum. 1870: 1274.

³³ Fernando Lázaro Carreter: LAS VOCES DEL QUIJOTE. In: C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, XXI–XXXVII.

10. oldal, 23. sor: „...*képesek megóvni a külső méltóságot*”.

Az eredetiben: ‘...*guardando en esto un decoro tan ingenioso*’; itt a ‘*decoro*’ (Rico lábjegyzete szerinti) jelentése: „a téma és a stílus egyensúlya”, így a magyar tagmondat pontosabban: „...képesek megőrizni a téma és stílus egyensúlyát”.

10. oldal, 36. sor: „*Én tehát, kedves barátom...*”; ‘*En fin, señor y amigo mío...*’; „Én tehát, kedves barátom-uram...”.

11. oldal, 4–5. sor: „...*minden cselekedetemben okos és eszes embernek tartottalak*”: némi-képpen tautologikus, önmagát ismétlő, de a spanyolban nem: ‘...*os he tenido por discreto y prudente*’; a ‘*discreto*’ és a ‘*prudente*’ inkább „józan”, „bölcs” jelentésű.

11. oldal, 32. sor: „...*kevés fáradságodba kerül; mint például, ha a szabadságról szólanál*”.

A spanyolban: ‘...*os cuesten poco trabajo el buscallo, como será poner, tratando de libertad y cautiverio*’; a ‘*cautiverio*’, „rabság” kimaradt; „ha a szabadságról és rabságról szólanál”.

4.7. Az első fejezet kezdősorai

4.7.1. A cím

Primera parte del ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha

Megjegyzés: a kritikai kiadás lábjegyzete szerint „Az 1605-ben megjelenő Q., azaz El ingenioso hidalgo..., négy részre osztva látott napvilágot: (I, 1–8, 9–14, 15–27, 28–52). Cervantes, amikor 1615-ben megjelentette a regény folytatását, és eltekintett az 1605-ös felosztástól, a teljes első kötetet változtatta Első résszé. A későbbi kiadások, hogy elkerüljék a következetlenséget, már kihagyták az első kötet eredeti négy részre bontását.”³⁴

A magyar kiadások is ezt a gyakorlatot követték, de kétségtelen, hogy az eredeti hű és pontos leképezése (ha eredetiben az 1605-ös *princeps*et értjük) megkövetelné, hogy ezt a körülményt valamilyen módon jelezzük. A vizsgált magyar változatok egyike sem jelzi a problémát, még a jegyzetek között sem.

4.7.2. Fejezetcím, alcím (tartalmi kivonat)

Capítulo primero / Que trata de la condición y ejercicio del famoso y valiente hidalgo Don Quijote de la Mancha

GY: *1. Fejezet / Mely a hírneves lovag Don Quijote de la Mancha állását és életmódját tárgyalja*

SZ: *Első fejezet / A hírneves lovag Don Quijote de la Mancha állását és életmódját tárgyalja*

BJ: *Első fejezet / A híres-nemes Don Quijote de la Mancha állapotját és életmódját tárgyalja*

Megjegyzés: a ‘*condición*’ szó „állásként” értve talán még inkább kifejezi, amit a spanyol szó felerészben hordoz: valakinek a társadalmi helyzetét. Az „állapot” inkább a hős egészségi állapotára utal. Ugyanígy a „hírneves” és a „híres-nemes” melléknév sem fedi igazán az ‘*hidalgo*’ státusát (a kifejezés egyébként az ‘*hijo de alguien*’ / a „valaki fia” minősítésből származik), az olyan nemesét, aki a ‘*caballeróktól*’, a lovagoktól épp abban különbözött, hogy szegény volt. Csak kiváltságai (adómentesség, nem kell szállást adnia az átvonuló katonáknak) emlékeztettek nemesi származására.

A magyar változatok mindegyikéből hiányzik a ‘*valiente*’ jelző, amelynek jelentése: „bátor, vitéz”.³⁵

³⁴ C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, 35/*.

³⁵ Dorogmann, 1992: 829.

4.7.3. Az első mondat

'En un lugar de la Mancha, de cuyo nombre no quiero acordarme, no ha mucho tiempo que vivía un hidalgo de los de lanza en astillero, adarga antigua, rocín flaco y galgo corredor.'

GY: „La Mancha egyik falujában, melynek nevét nem akarom említeni, élt nemrég egy olyan nemes ember, amelyiknél rendszeren fogason függő dárda, régi pajzs, vézna paripa és futós agár található.”

SZ: „La Mancha egyik falujában – a nevét nem is akarom említeni – élt nemrég egy nemes ember, olyasféle, akinél a fogason dárda, régi pajzs függ, van egy girhes paripája meg egy nyughatatlan agara.”

BJ: Ua., mint **SZ**.

Megjegyzés: ez a talán leghangsúlyosabb „incipit” (a mű talán legismertebb mondata, amelyet már a spanyol kisiskolások is emlékezetből fújnak), fordítása ezért különös figyelmet érdemel. Annál sajnálatosabb, hogy magyar változata több sebből is vérzik. Rico lábjegyzetben hívja föl rá a figyelmet, hogy a mű és a hős legelső „szituálásában”, a mondat élén álló helymegjelölésben (*'en un lugar'*) a 'lugar' valójában „helység” értelemben volt használatos a XVII. században (a mai spanyolban a 'lugar' „helyet, tartózkodási helyet” jelent inkább).³⁶ A szerző nem „faluként” (*'aldea'*) nevezi meg a települést, holott megtehetné, s később gyakran meg is teszi. (Egyébként a „*helység*” Petőfinél is falut jelent.)

A *'de cuyo nombre no quiero acordarme'* szerkezetben a *'quiero'* / „akar” ige használatával is hasonló a helyzet. Rico szerint³⁷ *'no voy, no llego a acordarme ahora'* értelemben használták, ami nem valaminek az akaratlagos elfojtását, a szándékos elfelejtést fejezi ki, hanem a beszélő feledékenységét. A *'no quiero acordarme'* eszerint inkább úgy fordítható: „ami most nem jut az eszembe, / nem akar eszembe jutni, / hirtelen kiment a fejemből”.

A mondat ilyen értelmezése egybevág a mű ironikus-parodisztikus jellegével és humorával, s az így „elbizonytalanított” térbe helyezés előrebocsátja a mű koncepciójában központi szerepet játszó „lebegtetést”, a reális valóság és a kérdéses (irreális, irracionális, fantasztikus, csodás?) valóság kettősségét. Ez utóbbival kapcsolatban érdemes utalni még José C. Nieto *EL QUIJOTE COMO ESTÉTICA DE DISIDENCIA (A Q. MINT A DISSIDENCIA ESZTÉTIKÁJA)* című értekezésére is.³⁸ Nieto ugyanis a mű bonyolult „metairodalmi”, az írás folyamatára és a műre magára reflektáló, a két, sőt három (egyesek szerint öt)³⁹ szerző-elbeszélővel operáló rendszerét valamiféle „egzisztenciális bújócskának” látja. Arra utal, hogy Cervantes esetleges *'converso'* (kikeresztelkedett zsidó) származása⁴⁰ volna a gyökere Cervantes szerepjátszásának. Szerző-elbeszélője azért (is) mentegetőzik, azért (is) bonyolítja a „ki beszél?” kérdését, mert az író túl akar járni mindenkinek, de főként a cenzoroknak és az inkvizitoroknak az eszén. Hogy igazi (ifjúkorának humanista szellemiségéből maradt szabadgondolkodói) minőségében rajta ne kapják „máságán”, valódi álláspontját soha föl ne fedjék. „*Gondolkodom, hogy rejtezkedjem, írok, hogy*

³⁶ C: DQ. IC–CR, Barc., 1998: I, 35/2.

³⁷ I. m. I, 35/3.

³⁸ José C. Nieto: *EL RENACIMIENTO Y LA OTRA ESPAÑA*. Genf, Droz, 1997.

³⁹ José María Paz Gago: *EL QUIJOTE: NARRATOLOGÍA*. In: *Anthropos*, No 100/1989: 44–45.

⁴⁰ Lásd Américo Castro: *EL PENSAMIENTO DE CERVANTES*. Barcelona/Madrid, Noguer, 1972.

álarcaimban föl ne fedeztétek, ki is vagyok igazán.” Az első mondat „ködösítése” akár már e disszidensesztétika első megnyilatkozásaként is felfogható.

A pontosság kedvéért szótva lehet tenni még, hogy a mondat *'adarga'* szava valóban régi pajzst jelent, de nem akármilyet. A *'hidalgo'* említett, sanyarú helyzetét, nyomorúságos „arzenálját” jellemzi ez a tárgyi kellék is: tudniillik egyszerű „bőrpajzsról” van itt szó, az *'adarga'* ezt jelenti. Lényegtelennek látszó, árnyalatnyi különbség, de van jelentősége.

5. Következtetés

Vizsgálatunk a magyar QUIJOTE történetéhez, mai „egészségi állapotához” kívánt adalékokkal szolgálni. Remélhetőleg tünetértékű „szűrőpróbánk” eredménye azt mutatja, hogy a „standard” vagy kanonizált magyar szöveg köszöni, megvan, de szövete az elmúlt negyven-ötven évben tovább kopott, porosodott. A széles olvasóközönség szempontjából bizonyára megállja a helyét, ha terjedelme és vállalt régiessége miatt egyáltalán kézbe veszi még valaki. (A középiskolások és az egyetemisták szívesebben nyúlnak valamelyik „zanzásított” változatához.) Ha viszont az igényesebb olvasók és az irodalmár-kiadói szakma szempontjából tekintjük a QUIJOTE helyzetét, akkor bőven akadna tennivaló. A jelzett hiányok és szövegi problémák, amelyek az egész terjedelemre vetítve nyilván hatványozódnak, indokolttá és időszerűvé teszik a Győry–Benyhe–Somlyó-féle fordítás újabb revízióját és a szöveg- és forráshű kiadás mai felfogásának, igényének megfelelően új kiadás gondos előkészítését. Egy ilyen, nagyobb szakszerűséggel és nagyobb filológiai apparátussal készülő könyvnek nem kellene mindenben megfelelnie a „kritikai” kiadással szemben támasztható igényeknek, de a forgalomban levő „standardhoz” képest kétségtelenül több irodalom- és művelődéstörténeti adalékkal illenék gazdagodnia. Hiszen ha példának okáért Montaigne, Platón és más klasszikusok hasonló köteteire van igény, akkor az első modern regény valóban eredeti, pontosabb változatára hogyan volna. Jogunkban áll, hogy a QUIJOTE-t ne csak megmosdatott és jól fésült újszülöttként ismerjük. Kíváncsiak vagyunk „posztuterális” szépségére is, arra a vérmocskos-lepedékes és mégis tiszta állapotára, amelyben Cervantes szelleméből világra jött. A magyar könyvkiadás felelősei és a spanyol irodalom avatott értői (és fordítói) talán tartoznak is ennyivel a négyszázadik születésnapját ünneplő remekműnek és – önmaguknak.